

© Editura Paideia, 2003
701341, București, România
Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2
tel.: (00401) 211.58.04; 212.03.47
fax: (00401) 212.03.48
e-mail: paideia@fx.ro
www.paideia.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale:

KOVÁCS KÁZMÉR

Timpul monumentului istoric / Kázmér Kovács. - București
Paideia, 2003

ISBN: 973-596-188-1

725.945

KÁZMÉR KOVÁCS

TIMPUL
MONUMENTULUI ISTORIC

PAIDEIA

I. EVOLUȚIA CONCEPTULUI DE MONUMENT

Argument

Stă scris în Biblie:

„... și s-a strîns argint mult.

Iar regele și Iehoiada preotul l-au dat meșterilor de lucrări ai templului Domnului și aceștia și-au tocmît cioplitori în piatră și dulgheri pentru înnoire, asemenea și lucrători în fier și aramă ca să repare templul Domnului.

Și au luat meșterii și au săvîrșit lucrările cu mîinile lor și au adus templul lui Dumnezeu *la starea lui de mai înainte* și l-au întărit.”¹

Aceasta este, probabil, cea mai veche relatare explicită despre o operație de „restaurare” de care dispunem.² Însă, în ciuda similitudinilor, nu ne putem înșela: nu este vorba de o restaurare în sensul de azi al termenului, ci de repararea, reconstruirea, refundarea, chiar, a templului. Nici urmă, așadar, de preocupare pentru păstrarea martorului arhitectural al unor epoci revolute, nici de grijă pentru autenticitatea documentului istoric, cu atît mai puțin de fixarea elementelor estetice ale templului așa cum fuseseră în „starea lui de mai înainte”. Lipsește cu desăvîrșire obsesia noastră de azi pentru continuitatea în timp a corpului material al obiectului de arhitectură, ca și puterea de atracție, azi împărtășită aproape unanim, pe care o exercită, ca artefact, patrimoniul istoric în sine.³

Epoca relatării biblice este însă un punct de referință temporal mai curînd simbolic. Se cunosc destule cazuri istorice

antice sau medievale timpurii care constituie analogii verosimile pentru atitudinile patrimoniale din zilele noastre, acestea fiind repere mai bine documentate, mai apropiate în timp și mai la îndemână pentru a fi abordate teoretic. Unul dintre ele este seria de edicte ale lui Constantin cel Mare care interzic transportarea ornamentelor aparținând clădirilor mai vechi, dintr-un oraș într-altul, sau dispun inventarierea vechilor opere de arhitectură. Mai mult, în anul 389, un edict al împăratului Theodosiu amenință cu amenzi grele pe funcționarii care nu ar uza de toate mijloacele autorității lor pentru a păstra intacte clădirile orașelor.⁴ Nu este locul aici pentru analiza amănunțită a acestor precedente istorice. La o privire mai atentă, oricare dintre ele vădește lipsa uneia sau alteia din trăsăturile definitorii pentru conceptul de patrimoniu istoric.⁵ Fenomenul patrimonial propriu-zis este de fapt unul relativ nou, evoluția conceptului de monument istoric fiind sincronă cu istoria modernă. Originile sale au fost cercetate și puse în lumină într-un mod exemplar și de necontestat.⁶ Limita temporală în amonte a monumentului istoric poate fi trasată cu oarecare precizie. Ce se întâmplă însă cu limita temporală în aval?

Ceea ce e azi cu adevărat fără precedent în evoluția conceptului de monument istoric este extinderea, atât în timp cât și în spațiu, a domeniului patrimoniului construit. Deși nu se poate afirma cu certitudine că noțiunea de monument istoric, mondializată și diversificată pînă la a putea cuprinde practic orice produs al fabricației umane s-ar afla la apogeul carierei sale, se întrevăd deja semnele, dacă nu ale încheierii acestei cariere, măcar ale unor reevaluări fundamentale ale noțiunii înseși și, o dată cu ea, a întregii problematice a arhitecturii contemporane.

În timp ce activitatea constructivă produce în zilele noastre mai ales *obiecte* de arhitectură ce, ca tehnologie de fabricație și univers formal, țin mai curînd de *design* industrial, de cealaltă parte se impune cu argumente din ce în ce mai categorice preocuparea de a conserva patrimoniul arhitectural existent. Cele două domenii se concurează, se exclud reciproc, tind să divizeze universul

construit al omului în două cîmpuri aparent incongruente. Procesul este progresiv și contradictoriu. De aceea, o incursiune critică în câteva din chesiunile evoluției noțiunii de monument istoric, punînd în lumină situația particulară a României, apare ca un început inevitabil pentru intențiile acestui demers teoretic.

1. Momentele de referință

• Alois Riegl

Precizarea relației dintre monumentele *comemorative* și monumentele *istorice*, definitorie pentru acestea din urmă, 1 se datorează lui Alois Riegl. Este vorba, în esență, de identificarea funcției memoriale ca însușire proprie ambelor categorii de monumente numite de el „intenționale”, respectiv „neintenționale”.⁷ În cazul monumentelor pur și simplu, funcția memorială, prezentă din primul moment al existenței artefactului, este însăși rațiunea lor de a fi. Monumentele istorice, în schimb, sînt „fabricate” inițial pentru a îndeplini alte funcții, dobîndindu-și dimensiunea memorială ulterior,⁸ ca urmare a unui complex proces cultural.

Riegl propune o analiză a structurii monumentului istoric abordată prin identificarea „valorilor” pe care le poartă acestea și care induc, pe măsura recunoașterii și asumării lor în diferite epoci, atitudini de conservare diferite ca amploare și demers. Prin marcarea importanței valorii de vechime, el anticipează analize ulterioare care tratează problemele de identitate ale civilizației europene la vîrsta industrială.⁹ Mai mult, el prevestește astfel și fabuloasa extindere pe care o cunoaște domeniul patrimoniului istoric la această cumpănă între milenii, prin universalizarea tocmai a valorii de vechime.

[4] De altminteri, deja titlul cărții, *Der moderne Denkmalkultus*, face trimitere la trăsăturile oarecum „maladive”, astăzi foarte pregnante, pe care le manifestă atitudinile noastre față de patrimoniul istoric. Se decelează ușor tendința, cu accente fetișizante,

de reificare a monumentelor. Industria turistică apare deseori similară comerțului cu suveniruri religioase practicat încă în zilele noastre în preajma locurilor de pelerinaj. Ce sînt, bunăoară, miniaturile turnului Eiffel, dacă nu surori profane ale iconițelor portchei? Choay discută pe larg excesele din domeniu, legîndu-le de evoluția postbelică a spațiului construit european și de profunda criză de identitate care o însoțește.¹⁰ „Cultul rieglîan ține de un *sindrom patrimonial* căruia este important să nu-i cădem victimă, dar care, odată asociat portanței sale semiologice și descifrat ca avertisment, ne-ar putea pune pe calea găsirii unor fundamente solide...”¹¹

Tot istoricul de artă vienez este cel care, pe lîngă definirea valorilor cu care a fost investit monumentul istoric de la apariție și pe parcursul evoluției care a consacrat conceptul, stabilește cel dintîi, față de domeniul în chestiune, o poziție diferită de cea a arhitectului implicat în practicile patrimoniale sau de cea a literatului care a făcut „din patrimoniul monumental obiectul unei cruciade pasionale și pasionate”.¹² Cartea sa apare la Viena în 1903, concepută inițial cu scopul de a da o direcție politici de conservare practicate de ministerul austriac al Artelor Frumoase. Cu toate acestea, „critica și relativismul lui Riegl sînt departe de a impune practicile patrimoniului istoric și cu atît mai puțin o pedagogie ale căror baze le-ar fi putut constitui”.¹³ Lucrarea mai e și astăzi o carte de căpătîi pentru orice încercare de a contribui la limpezirea dimensiunilor teoretice și practice ale patrimoniului istoric, în special în ceea ce privește dinamica semnificațiilor asociate monumentelor istorice și a relațiilor dintre acestea.

• Italia Renașterii

Apariția atitudinii culturale care urma să dea naștere, peste timp, practicilor de cercetare și păstrare ale patrimoniului construit poate fi situată în Italia Renașterii, către anul 1420. Atunci, papa Martin al V-lea restabilește, după exilul de la Avignon și Marea Schismă, sediul sfîntului scaun la Roma.¹⁴ Simultan cu

reinvestirea orașului etern drept capitală a lumii creștine, începe articularea unei noi percepții a ruinelor sale antice, percepție marcată de sensul, proaspăt descoperit, al devenirii istorice. Timpul istoric inventat în Renaștere este linear, deosebindu-se esențial de timpul ciclic propriu culturilor tradiționale.¹⁵ Înainte de toate, însă, „sensul renașcentist al trecutului” se disociază de cel medieval. Acum începe să fie pusă la îndoială autenticitatea documentelor antice; sînt demolate mituri istorice vechi de secole, iar atotputernicia tradițiilor de gîndire istorică este progresiv erodată de scepticismul științific modern.¹⁶

Prin contrast, „Evul Mediu a acceptat și dezvoltat moștenirea trecutului, dar nu a studiat-o, nici nu a restaurat-o. Operele clasice erau copiate, iar Aristotel și Ovidiu erau folosiți și copiați, așa cum erau copiate și folosite operele contemporanilor. Nu se încerca interpretarea trecutului dintr-un punct de vedere arheologic, filologic sau «critic», într-un cuvînt, dintr-unul istoric.”¹⁷ Pe toate aceste planuri, în Renaștere aveau să se articuleze noi atitudini al căror numitor comun îl constituiau perspectiva istorică asupra trecutului și, legat de ea, un nou statut al memoriei.

Determinant în inițierea și formularea acestor noi atitudini a fost, desigur, spiritul umanismului. Noul interes pentru vestigiile antice este alimentat mai întîi, în a doua jumătate a secolului XIV, de descoperirea relației dintre documentele scrise și urmele arhitecturale și artistice moștenite de la o Antichitate reconstituită ca sistem cultural de referință. Figura emblematică a momentului de început este, desigur, Petrarca. Deși azi nu se mai obișnuiește să fie etichetat „întîiul om modern”, ca acum un secol și mai bine, este limpede că el marchează o trecere: „... deoarece Petrarca prețuia trecutul mai mult decît prezentul, el era dornic să scape de prezent și să re trăiască trecutul roman.”¹⁸ Distanța istorică este de acum explicită. Prezența ruinelor romane nu mai e pentru Petrarca un dat firesc – el vede „alte vremuri” evocate în diferitele vestigii, inscripții, monede. Astfel începe să prindă formă ideea de „dovadă istorică”.¹⁹

La aproape o generație mai târziu, la cumpăna dintre secole, a fost rîndul artiștilor să recunoască și să preia moștenirea artistică a aceleiași Antichități grecești și romane. Cele două abordări rămîn paralele pînă către anii 1420, cînd între cărturari și artiști se iscă un dialog fără precedent. „La capătul acestui proces de «împregnare mutuală», artiști și umaniști au [...] articulat [teritoriul artei] cu cel al istoriei pentru a implanta în el monumentul istoric”.²⁰

Desigur, nici înaintea acestei epoci nu au lipsit din spațiul cultural mediteranean comportamente pe care azi le identificăm ca fiind proprii unor atitudini „conservaționiste”.²¹ Însă niciodată acestea nu au reprezentat altceva decît excepții de la regula unor societăți, la care lipsa perspectivei istorice determina o relație de intimitate „firească”, utilitar-decomplexată față de patrimoniul construit.

Însă dincolo de interesul savant și artistic pentru Antichitate, factorul care a făcut ca preocuparea conservaționistă să ajungă a fi împărtășită de majoritatea cărturarilor și artiștilor Renașterii a fost evidența dispariției progresive a vestigiilor antice. Tocmai evanescența acestora a fost cea care a dus la conștientizarea valorii lor și a iminenței unei pierderi irecuperabile. Acesta este factorul cultural care a indus o reacție de conservare. O va face apoi în toate momentele cruciale pentru evoluția conceptului de monument și a practicilor ce-i vor fi asociate.

Tot atunci, de la chiar începutul „carierii” patrimoniului istoric, se manifestă și paradoxul care pare inerent practicilor legate de conservarea acestuia în toate epocile: nu numai că acestea apar și se dezvoltă ca reacție la distrugerea monumentelor de arhitectură; ele se situează în opoziție și cu un comportament firesc al înlocuirii prin construcții noi a oricărei clădiri anterioare dacă starea ori funcțiunea căzută în desuetudine o face improprie întrebuințării. În plus, aceleași foruri care se erijează în protectoare ale patrimoniului monumental sînt și cele dintîi care contribuie la distrugerea lor „utilitară”.²² Toate acestea par să ilustreze caracterul contradictoriu al atitudinilor

legate de patrimoniul istoric, oarecum în *răspăr* față de evoluția firească a spațiului construit. În același timp, ele prefigurează extraordinara proliferare a lor în zilele noastre și pun din nou în evidență trăsătura lor „maladivă”.

• Franța și Anglia

Așadar, nașterea monumentului istoric este legată de sfîrșitul Evului Mediu și de apariția unei noi perspective mentale, istorice, asupra lumii. În același timp avem de-a face cu reinstalarea papalității la Roma, deci cu o re-întemeiere a Bisericii occidentale. Deși *restaurator*, sau poate tocmai de aceea, evenimentul constituie marcarea unei *rupturi* în istoria culturii europene. Privită din acest unghi, mișcarea de recuperare a tradițiilor antice în spiritul și substanța lor, care a generat și ceea ce a devenit ocrotirea și restaurarea patrimoniului istoric, arată similitudini cu procese mai recente și face astfel posibile analogii revelatoare.

Desigur, a vorbi de „ruptură” pare azi oarecum excesiv. Poate că, în consens cu o reținere a exprimării propriie pluralismului teoretic al zilelor noastre ar fi mai potrivit să folosim termenul de *reasezare* atunci cînd ne referim la mutații complexe și ireversibile ca cele petrecute în Renaștere sau în micile „renașteri”²³ care s-au succedat în istoria Europei. Termenul de Renaștere a fost inventat de Michelet care l-a și delimitat ca perioadă *istorică* distinctă.²⁴ În pofida lărgirii de către Burckhardt²⁵ a sensului cuvîntului la cel de perioadă *culturală*, spiritul renașcentist ne apare mai degrabă ca articulare a unei *atitudini culturale* coerente majore. Aceasta, deși se distinge cu limpezime atît de spiritualitatea Evului Mediu târziu cît și de cea manieristă²⁶ a secolelor XVII-XVIII, este lin integrată în curgerea culturii europene în ansamblul ei. De altfel, chiar Burckhardt se grăbește să afirme încă de la începutul lucrării sale de referință că orice decupaj metodologic în istoria culturii comportă riscul arbitrarului.²⁷ Cu toate acestea, nu poate fi contestat faptul că la apogeul manifestărilor sale Renașterea reprezintă afirmarea

atotcuprinzătoare a acelor schimbări de mentalitate care stau la temelile culturii europene moderne.

După ce erorile sale de interpretare și previziune au ajuns de domeniul evidenței,²⁸ determinismul istoric marxist apare ca o poziție teoretică cel puțin discutabilă. Cu toate acestea, interpretarea sociologică de sorginte marxistă a istoriei culturii, în funcție de evoluția modurilor de producere a bunurilor, propune raționamente adeseori valabile. Acesta e și cazul cărții lui Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*. Dincolo de forța sa de seducție considerabilă, teza weberiană trebuie totuși citită cu prudență. Desigur, curente de reformare a Bisericii creștine occidentale – cele protestante secesioniste, dar și cea din sinul bisericii catolice, devenite posibile în mediul spiritual al Renașterii – au avut o importanță semnificativă în evoluțiile europene ulterioare. După Weber, protestantismului i se datorează în mare măsură faptul că, pentru întâia oară în cultura europeană, acumulării de avut i-a fost asumat un sens ca atare, adică nu unul legitimat prin repere transcendente. De acum nu doar capitalul va fi acumulat, temelie a industrializării de mai târziu, ci și bunurile de orice fel, fără ca aceasta să necesite alt suport etic sau cultural, decât asigurarea surplusului necesar dezvoltării continue. Dacă colecțiile de tot felul nu au așteptat Renașterea pentru a apărea, ar fi greu de negat că felul în care s-au dezvoltat muzeele moderne sau, *mutatis mutandis*, zonele de protecție patrimonială, este tributary capitalismului modern. Printre roadele sale se numără și patrimoniul cultural laic, așa cum îl cultivăm în prezent.

Este, de aceea, cît se poate de firesc ca instituirea funcțiilor de conservare a patrimoniului, așa cum sînt ele exercitate azi, în epoca globalizării lor, să se fi petrecut în aceeași arie culturală în care a debutat și revoluția industrială. Aceasta a constituit o altă reșezare culturală majoră ale cărei efecte sînt încă în plină desfășurare și azi. Dacă Renașterea propriu-zisă a început în Italia, această „renaștere” a felului de a fi economic în Europa pornește din Anglia și Franța. Cele două țări sînt exemplare în

această privință nu numai pentru că au purtat stindardul avangardei industriale, implicit sociale, ci și pentru diferența dintre modurile în care, consecință directă a specificităților culturale și politice, s-au articulat sistemele lor patrimoniale.

Fără a constitui punct de pornire teoretic, reacția la vandalismele stîrnite de reforma Bisericii anglicane (într-o parte a Canalului Mîneicii), de laicizarea abruptă produsă de Revoluția franceză în cealaltă parte a Canalului, a fost un impuls hotărîtor pentru elaborarea și instituirea practicilor patrimoniale în aceste două țări. Spre deosebire de Roma renescentistă, unde mai funcționa reflexul demolator firesc, în paralel cu o atitudine conservacionistă în stare incipientă, distrugerile majore au în ambele țări conotație ideologică. Totuși, în pofida asemănărilor, articularea reacției de conservare a fost diferită în Franța și în Anglia. [5]

În Anglia, problema patrimoniului construit a aparținut de la bun început domeniului dezbaterii publice. Reflecția asupra monumentelor istorice și practicile care i-au fost asociate – de la inițiativele de protecție și pînă la punerea bazelor unei legislații în domeniu – au fost rezultatul apariției și dezvoltării spontane a societăților private. Acestea, concurente și nu o dată rivale, au parcurs drumul de la restaurarea mutilatoare (James Wyatt, George Gilbert Scott) la pietatea absolută (John Ruskin²⁹) sau chiar la reinventarea fabricării manuale (William Morris și mișcarea *Arts and Crafts*). Societatea *National Trust*³⁰ și-a sărbătorit de curînd centenarul. Apărută în 1965 prin transformarea lui *Commons, Open Spaces and Footpaths Preservation Society*, societatea a căpătat forma ei actuală în 1875. Octavia Hill și Edward Bond au lansat atunci către societatea de origine, *Commons Preservation Society*, ideea de a achiziționa terenurile și imobilele pe care doreau să le protejeze. Astăzi, urmare a unei selecții dintre cele mai laborioase, *National Trust* are în grijă un imens patrimoniu construit și peisager și poate conta pe importante fonduri colectate prin cele mai variate căi.³¹ Toate acestea nu ar fi cu putință fără sprijinul unei adevărate mase de

simpatizanți. Relativ recent, începînd cu *Ancient Monuments Protection Act* din 1982, statul a preluat o parte a responsabilităților în domeniu prin promovarea unei legislații conservacioniste nuanțate progresiv,³² ca și prin intermediul structurilor *English Heritage*. Mentalitatea locuitorilor insulelor britanice este însă, ea singură, garanția succesului demersurilor conservacioniste din Regatul Unit. Se spune că atunci cînd regina Ana (1702-1714) l-a întrebat pe primul său ministru, care ar fi costul anexării grădinii publice Green Park în grădinile palatului Buckingham, acesta ar fi răspuns: „O monarhie, Doamnă, o monarhie”.³³ [6]

În Franța, preocuparea pentru o conservare reală³⁴ a patrimoniului istoric a apărut ca rezultat al unor decizii politice în sînul organismelor revoluționare centrale de după 1789. Acestea s-au văzut confruntate cu sarcina de a gestiona un imens patrimoniu³⁵ naționalizat peste noapte, supus vandalizărilor care nu mai țineau de ordinea firească a înlocuirii, ci de avîntul patriotic.³⁶ Situația de criză a impus³⁷ inventarea, adeseori improvizarea unor metode de inventariere, ocrotire și re-întrebuințare *ad hoc*. De multe ori contradictorii, dispozițiile și decretele Convenției au marcat totuși momentul inițial al unei politici centralizate de stat care, în ciuda recentelor eforturi de descentralizare, se află și astăzi la baza practicilor patrimoniale franceze și, prin preluarea modelului, și ale celor românești.

De la *Rapport*-ul lui Guizot³⁸ pînă la promulgarea unei prime legi pentru păstrarea monumentelor istorice în 1887, completată de un regulament în 1889, va trece o jumătate de secol. În acest timp se instituie și în Franța efectele, la început abia simțite, dar intuite de artiști precum Hugo sau Balzac, ale noului mod de fabricație: cel industrial. Acesta constituie o adevărată revoluție și va marca în istoria culturală a Europei ceea ce Choay numește „frontiera iremediabilului”.³⁹

• Revoluția industrială

Fractura cauzată de revoluția industrială, nu doar în modurile de producere a bunurilor, ci și în toate domeniile vieții soci-

etăților europene, este una de fond. Se poate spune că ea a remodelat toate trăsăturile mai importante ale fizionomiei societăților contemporane, iar influența sa nu a încetat să se exercite nici în zilele noastre. Conform seducătoarei teorii a lui E. Gellner,⁴⁰ instaurarea modului industrial de producere a bunurilor stă și la baza structurării statului național modern, a cărui funcționare e condiționată de instituirea și menținerea unei culturi înalte de referință. Numai o asemenea cultură, avînd necesarul efect entropic asupra culturilor vernaculare, poate asigura mobilitatea îndeajuns de mare a membrilor societății. Micile specificități locale tind să dispară și, odată cu ele, un anume sens al înrădăcinării în timp și spațiu. Iată ceva ce poate constitui una din explicațiile „sindromului patrimonial”.

În producția industrială mai este vorba, totodată, și de dispariția legăturii nemijlocite dintre artefact și artizan. Bunurile devin produse, edificarea – construire, iar meșteșugarul – uvrier. La răscrucea unui proces de desacralizare a edificării (înțeleasă ca activitate antropologică esențială, fondatoare nu numai a unui edificiu, ci și a unei identități culturale), cu o progresivă reificare a obiectului construit, revoluția industrială deschide o eră a fabricației în care spațiul construit este nevoit să găsească alte resurse pentru a-și împlini menirea originară aflată de acum în derivă ontologică.

Pe de o parte, atît construcțiile individuale cît și așezările în ansamblul lor capătă o altă scară datorită noilor posibilități tehnologice și a dominației rețelelor de comunicare. Pe de altă parte, se estompează ierarhizarea spațiilor tradiționale. În acest peisaj urban ubicuu, monumentele de arhitectură apar ca supraviețuitori ai unor epoci apuse și sînt percepute și tratate ca relicve ale acestora. Referința pe care o oferă ele este cea a unui trecut din ce în ce mai schematizat ca fundal în spatele masei de produse industriale identice denumite, în mod caracteristic, „de consum”.